

Tadqiqotchilarning fikricha, dastlabki odamlar Melaneziyaga ming yillar muqaddam kelgan. N. N. Mikluxa-Maklay fikricha, Avstroosiyo, shu jumladan, Melaneziya dastlab yagona «papuas irqi» aholisi tomonidan egallanib, keyin Okeaniyaga tarqalgan. Bunguni kun olimlari ham mazkur fikrni davom ettirib, o‘zaro yaqin antropologik tiplarning uzoq davr ichida davom qilgan migratsiyasi natijasida hozirgi aholi tipi paydo bo‘lgan, deb tasdiqlamoqdalar. O‘ziga xos til, madaniyati va antropologik tipi bilan ajralib turgan Melaneziya aholisi bunga dalil bo‘la oladi.

Melaneziyaliklar – xalqlar guruhi (eng yiriklari: fijiylar, kanaklar va boshqa). Melaneziyaning tub aholisi melanez tillari guruhida so‘zlashadi. Dindorlari – protestantlar, katoliklar; an’anaviy diniy e’tiqodlariga sig‘inuvchilar ham bor. Ular o‘ziga xos melaneziya irqiga mansub bo‘lib, mazkur irq – katta ekvatorial (negro-avstraloid) irqning tarmog‘iga kiradi. Ko‘p belgilari bilan (yuz tuklarining ko‘pligi, qosh usti suyaginining o‘sganligi bilan farqlanadi).

*Yangi Giveneya
papuasi*

XIX asrdan boshlab Polinezianing deyarli barcha orollarini Yevropa mamlakatlari bosib olganligi bois bu yerda fransuz va ingliz tillari ona tili yoki davlat tiliga aylangan. Misol uchun, Meleneziyada yangi so‘zlashuv va keyinchalik yozma tillar, jumladan, pijnin tili shakllangan. Chunonchi, bu til avvallari ingliz va fransuz tillarining buzilgan shakli bo‘lgan bo‘lsa, hozirda mustaqil yangi tilga aylangan va o‘z alifbosi, adabiyotiga ega bo‘lib, qator mamlakatlarning hatto davlat tiliga ham aylangan.

Shuningdek, mintaqqa yevropaliklarning kirib keli-shi bilan mazkur orollarga spirtli ichimliklar va bu yerlarga xos bo'lmagan yuqumli kasalliklar ham kirib kelgan. Bu mahalliy aholi orasida o'lim soni ortishiga sabab bo'lgan. Natijada ma'lum bir orolda mahalliy aholi umuman qolmagan bo'lsa, boshqasida kanaka (polinizitsilik terib termachilar) nufuzi bir necha bora kamayib ketgan.

Xo'jaligi. Mustamlaka arafasida papuaslar va melaneziyaliklar xo'jalik jihatdan deyarli bir darajada turganlar. Ularning xo'jaligida eng bosh soha tropik tipdagi dehqonchilik va dengiz baliqchiligi bo'lgan. Tirikchilik, asosan, dehqonchilik mahsulotlari – ildiz mevali o'simliklar va mevali daraxtlar o'stirishdan iborat bo'lgan. Quruq joylarda emas, namroq yerda taro, kokos xurmasi, non daraxti, banan, keyin paydo bo'lgan kofe, kakao, sholi, choy va hokazo hozirgacha ham asosiy ekinlar hisoblanadi. Yil bo'yi yerga ishlov berilib, tropik iqlimga xos ekin ekilgan. Yerni oddiy yog'och bilan kovlab, kesagini yog'och bel bilan hamda qo'lda maydalangan va urug' sochilgan. Yerga ishlov berishda erkak-ayol teng ishlagan. Ekish, yaganalash va yig'im-terim, asosan, ayollar zimmasida bo'lgan. Sohillarda yashovchi baliqchilar bilan savdolashib dehqonchilik mahsulotlarini ayirboshlaganlar. Baliq ovlash bilan erkaklar shug'ullangan. Baliqchilikda suyak va chig'anoqdan yasalgan turli qarmoqlar, to'r va savatlar, eni ikki metr, uzunligi 300 metrli to'rlar, sanchqi va hatto o'q-yoylardan foydalanilgan. Chorva kam bo'lib, uy hayvonlaridan it, cho'chqa, tovuq saqlangan va ularni, asosan, bayramlarda so'yganlar. Go'shtni «yer o'chog'ida» toshni qizdirib yoki olov yoqib kulida pishirganlar, ba'zan qaynatib ham yeganlar.

Turarjoylar. Melaneziyaliklar va papuaslar, asosan, o'troq bo'lib, urug' jamoa shaklida kichik qishloqlarda istiqomat qilganlar. Ularning uylari,

Fidjiylarning an'anaviy uyi

odatda, har xil tipdagi yengil ustunlarga qurilgan, to'g'ri burchak yoki doirasimon shaklda cho'qqaytirilgan bo'lib, tomlari palma yoki daraxt yaprog'i bilan qalin qilib yopilgan. Sohillarda ba'zan qoziqoyoqlar o'rnatilgan uylar ham bo'lgan. Oddiy turar uylardan tashqari har bir qishloqda erkaklar bo'sh vaqtlarida to'planadigan, ba'zan turli naqshlar bilan bezatiladigan hashamatli jamoa uyi («erkaklar uyi») qad ko'targan. An'anaviy transport vositasi kema bo'lgan. Ular bir-ikki odam sig'adigan qayiqchadan tortib 40 taga yaqin odam sig'adigan yog'och kemalargacha ega bo'lganlar. Kemalar eshkakli va ba'zan uchburchakli chipta yelkanli bo'lgan.

Kiyim-kechaklari. Papuas va melaneziyaliklarning kiyimlari, tropik iqlimga moslashgan bo'lib, asosan, erkaklar fartukli belbog' va ayollar esa o'simlikdan tikilgan kalta yubka, ba'zi joylarda yaqin davrlargacha tayloq ham kiyib yurishgan. Qattiq yog'ingarchilik vaqtlarida qalin yaproqlardan

yoping‘ich shaklida tikilgan kiyimni yelkaga yopib yurganlar. Ammo kiyimlarga nisbatan turli bezaklar ko‘p bo‘lgan. Ayniqsa, erkaklar bezaklarni ko‘proq os-gan, sochlarini turli xilda taragan. Bambukdan yoki cho‘plardan taroqlar yasab, ba’zan ularni ham bezak sifatida ishlatganlar.

Oilaviy va jamoaviy hayoti. Mustamlaka arafasida ijtimoiy munosabatlar ona urug‘ining oxirgi davriga to‘g‘ri keladigan tuzum darajasida bo‘lgan Yangi Gvineyada, masalan, urug‘-jamoa munosabatlari mustahkam bo‘lsa, Fiji orollarida sinfiy jamiyat endi kurtak otgan edi. Katta orollarning aholisi qabilalarga bo‘lingan, urug‘ jamoasi esa uning asosini tashkil qilgan. Mulk shakli biroz murakkab: yer jamoaniki bo‘lsa-da, undan foydalanish individual xarakterga ega, har kim, hatto bola ham, o‘zi ekkan mevali daraxtiga ega bo‘lgan. Uy va uning jihozlari, qurollar shaxsiy mulk, katta kemalar esa jamoaga tegishli bo‘lgan. Meros ona urug‘i tomonidan hisoblangan. Jamoa mustaqil iqtisodiy hujayra bo‘lib yashagan va qabilalararo munosabatlar natural savdo va nikoh shaklida amalga oshirilgan. Janubiy va sharqiy orollarda (Yangi Kaledoniya, Fiji va hokazo) yashovchi melaneziyaliklar jamoasida ijtimoiy tabaqalanish natijasida badavlat shaxslar, zodagonlar va urug‘ boshliqlari paydo bo‘lgan. Ular jamoa mulkining bir qismini egallagan, ayrim jamoa a’zolarini o‘zlariga qaram qilib olganlar, urushlarda asirlarni qul qilgalar, bo‘ysungan qabilalarga soliq solgan.

«Erkaklar ittifoqi» hukmron zodagonlarning qudratli quroli bo‘lgan. Mazkur ittifoq tabaqalariga bo‘lingan va eng yuqori tabaqadagi ittifoqqa a’zo bo‘lish uchun katta badal to‘lashi va maxsus boy mafosimlar o‘tkazishi shart bo‘lgan. Chunki yuqori tabaqadagi ittifoq a’zolari katta imtiyozlarga ega bo‘lib, o‘ziga xos mustabid hokimiyat vazifasini bajargan-

lar, aholini qo‘rqtib, boyliklarini tortib olganlar. Butun Melaneziyada keng tarqalgan mashhur Duk-duk nomli erkaklar ittifoqi aslida initsiatsiya marosimlari bilan bog‘liqdir.

Initsiatsiya marosimi Yangi Gvineya va melaneziyaliklarda tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan. Erkaklar qatoriga qabul qilinish uchun yoshlikdan tayyorgarlik ko‘rilgan, o‘spirinlar maxsus ajratilgan tarbiyachilar qo‘liga topshirilgan, turli og‘ir sinovlardan o‘tkazilgan: masalan, bola do‘pposlangan, tatuirovka qilingan, ovqat va uyqudan mahrum etilgan. O‘spirinlar faqat «erkaklar taomi» – banan, shakarqamish va o‘rmon mevalarini iste’mol qilishlari shart bo‘lgan. Ayollar qo‘lidan ovqat yejish, ular o‘stirgan daraxt mevasini tamaddi qilish qat’iyan man qilingan. Xullas, butun marosim o‘g‘il bolani onasidan, umuman ayollardan ajratib, erkaklar dunyosiga jalg qilishdan iborat bo‘lgan. Ba’zan sinov va udumlar turli qo‘sinq va raqslar, surnay navolari ostida o‘tkazilgan.

Migratsiyaning kuchayishi natijasida ayrim orollarning etnik tuzilishi ancha o‘zgargan, tub aholi soni kamayib, kelgindilar ko‘payib ketgan. Eski qabilaviy tuzum asta-sekin yemirilib, qabila boshliqlari mustamlakachilarining ma’muriy malaylariga aylangan. Fiji orolida serunum yerlarni egallagan mustamlakachilar plantatsiya xo‘jaligini tuzib shakarqamish eka boshlaganlar. Ular ishchi kuchiga muhtoj bo‘lib, qo‘shti orollardan va Hindistondan juda ko‘p yollama ishchilarni olib kelganlar. Orol aholisining deyarli 50 foizini hozirda hindlar tashkil qiladi, tub aholi esa undan ham oz qolgan.

Polineziyalarnig milliy madaniyati taraqqiyotini yangi bosqichi ikkinchi jahon urushidan keyin ko‘plab mamlakatlarning, jumladan, G‘arbiy Samoa (1962), Tonga (1970), Tuvalu (avvalgi Ellisa orollari, 1978) milliy mustaqillikka erishish jarayoni bilan

bog'liq. Umuman olganda hozirda Yangi Gvineyada papuaslar va melaneziyaliklar 2,8 milliondan ortiq. Ammo ularning ko'pchiligi noqulay sharoitda, tropik o'rmonlarda va botqoqlik qirg'oqlarda yashaydilar. Mahalliy tub aholining ozodlik kurashi natijasida papuaslar Yangi Gvineyasi o'z-o'zini boshqarish huquqiga ega bo'ldi va 1975-yilda mustaqil davlat deb e'lon qilingan. Kuka oroli ham mustaqil boshqaruv huquqini olgan.

Yangi zamonaviy jarayonlar an'anaviy madaniyatning qayta tiklanishi va yangi ma'naviy qadriyatlarning shakllanishiga turtki berdi. Bu yo'lida ikki tilda, ya'ni, Polineziya va Yevropa tillari(ingliz yoki fransuz tillari)da ijod qilinadigan yosh polineziya adabiyoti muhim rol o'ynamoqda. So'nggi yillarda Tinch okeani mintaqasida kelib chiqishi maori bo'lgan Iximaeri, Xoni Tuvari, Patritsiy Greys va samoalik Albert Vendt kabi yozuvchilarning asarlari keng ommalashmoqda. O'z asarlarida mazkur mualliflar qadimgi polineziyaliklarning odatlarini dunyo jamoatchiligiga yangicha talqinda yetkazishga harakat qilishmoqda. Qolaversa, ular Polineziya madaniyatining hozirgi holati va kelajagiga alohida e'tibor qaratishmoqda.

Mikroneziya. Mikroneziya, asosan, marjon va vulqonlardan paydo bo'lgan juda ko'p kichik orollar dan iborat. Bunga Tinch okeanining g'arbiy qismida joylashgan Marshall, Karolin, Marian orollari va Gilbert arxipelagi kiradi. Nihoyatda keng hudud (14 mln. km. kv)da tarqoq joylashgan mazkur orollarning umumiyl maydoni 3,5 ming km² ga ham yetmaydi. Ammo geografik mavqeい nuqtai nazardan Mikroneziya Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari bilan Polineziya va Melaneziya orolig'ida joylashganligi juda qulay.

Aholisi soni – 200 ming kishi atrofida bo'lib, yuz yil avval bir necha o'n xalqlardan iborat bo'lgan. Aynan mazkur hudud etnomadaniy jihatdan ham rang-ba-

rang bo'lganligi bois etnologlar ikki viloyatga: G'arbiy Mikroneziya(Marian, Yap, Palau orollari) va Sharqiy Mikroneziya (Mariq va Gilbert orollari)ga bo'lishadi. Karolin orollari madaniyati esa o'rtaliqu ni tashkil qiladi.

Bu hudud madaniyatida Indoneziya va Filippin (Mariansdagi sholi bilan bog'liq madaniyat, hunarmandchilik, to'qimachilik va boshqa) Okeaniyaga xos bo'limgan noyob ko'rinishlar uchraydi. Sharqiy Mikroneziya tili va madaniyatiga ko'ra Polineziyaga yaqin hisoblanadi.

Antropologik jihatdan Mikroneziya aholisi melaneziyalik va polineziyaliklarga yaqin mongoloid va negroid irqining aralashmasidan paydo bo'lgan tipdir. Ular o'rta bo'yli, jigarrang tanli va bir oz jingalak sochli. G'arbiy Mikroneziyada mongoloid qo'shimchasi borligi seziladi.

Mikroneziyaliklarning xo'jaligida serunum yerlar kam bo'lganligi tufayli faqat kokos palmasi, shakarqamish, non daraxti o'stiriladi. Aholisi, asosan, baliqchilik bilan kun ko'radi. G'arbiy Mikroneziyada sug'orish dehqonchiligi asosiy rolni o'ynasa, sharqiy qismida baliqchilik eng muhim soha hisoblangan.

Seminar mashg'uloti rejasi:

1. Avstraliya va Tasmaniya xalqlarini o'rganilish tarixi.
2. Okeaniya xalqlarining tarixiy-etnik tavsifi.
3. Polineziya va Yangi Zelandiya xalqlarining an'anaviy turmush tarzi, xo'jaligi va madaniyati.
4. Melaneziya va Mikroneziya xalqlarining etnografik xususiyatlari.

Bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Avstraliyaning dunyo xalqlari xo‘jalik-madaniy tasnifiga ko‘ra xo‘jalik-madaniy hartiasiga tavsif bering?
2. Avstraliya xalqlari diniy e’tiqodlari va ijtimoiy uyushmalar taraqqiyotini aniqlang?
3. Okeaniyaning asosiy tarixiy-etnografik viloyatlariga ta’rif bering?
4. Mikroneziya xalqlarining madaniyati qo‘shni hududlar madaniyatidan qanday o‘ziga xos ko‘rinishlari bilan farqlanadi?
5. Avstraliya va Okenaniya mintaqasidagi zamonaviy etnomadaniy jarayonlar haqida ma’lumot bering?

Adabiyotlar:

1. Австралия и Океания: история, экономика, этногенез. – М., 1978.
2. Бутинов Н. А. Папуасы Новой Гвинеи (Хозяйство, общественной строй). – М., 1988.
3. Кабо В. Р. Дорога в Австралию: Воспоминания. М.: Восточная литература, 2008.
4. Малиновский Б. Избранное: Аргонавты западной части Тихого океана. – М., 2004.
5. Основы этнологии: Учебное пособие / Под ред. проф. В. В. Пименова. – М.: Изд-во МГУ, 2007.
6. Пучков П. И. Формирование населения Меланезии. – М., 1968.
7. Пучков П. И. Этнические развитие Австралии. – М., 1987.
8. Пучков П. И. Этнические ситуации в Океании. – М., 1983.
9. Роуз Ф.aborigenы Австралии. – М., 1989.
10. Salimov T. Avstraliya va Okeaniya xalqlari (O‘quv-uslubiy qo‘llanma). – Т., 2003.

VII BOB

OSIYO XALQLARI ETNOLOGIYASI

- 26-§. Osiyo xalqlarining tarixiy-etnologik tavsifi.*
- 27-§. G‘arbiy Osiyo xalqlari.*
- 28-§. Markaziy Osiyo xalqlari.*
- 29-§. Janubiy Osiyo xalqlari.*
- 30-§. Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari.*
- 31-§. Sharqiy Osiyo xalqlari.*

26-§. Osiyo xalqlarining tarixiy-etnologik tavsifi

Osiyo (yunoncha Asia, ehtimol ossuriycha Asu – Sharq) – Yer yuzidagi eng katta qit'a (butun quruqlik maydonining 30 foizini egallagan). Yevroosiyo materigining bir qismi bo'lib, mazkur qit'a fanda geografik va tarixiy-etnografik jihatdan olti qismga bo'lib o'rganiladi: G‘arbiy yoki Old Osiyo, Markaziy Osiyo, Janubiy va Markaziy Osiyo, Janubi-Sharqiy Osiyo, Sharqiy va Shimoliy Osiyo yoki Sibir xalqlari.

Osiyo shimoliy yarim sharning barcha geografik mintaqalarini o'z ichiga oladi va Malay arxipelagi qisman janubiy yarim sharga kirib borgan. Osiyoni materikning eng chekka nuqtalari: shimolda Shelyuskin burni, janubda Pegay burni, sharqda Dejnyov burni, g‘arbda Bobo burni hisoblanadi. Osiyo shimoldan Shimoliy Muz okeani, Sharqdan Tinch

okeani, janubdan Hind okeani, janubi-g'arbdan Atlantika okeani (dengizlari: O'rta, Egey, Marmar, Qora, Azov, Kaspiy, Orol) bilan o'ralgan. Bering dengizi Osiyoni Amerikadan ajratib turadi. Suvaysh burni Osiyoni Afrika bilan tutashtiradi. Yevropa bilan Osiyo chegarasi shartli ravishda Ural va Mug'ojar tog'larining sharqiy etagidan, Elba daryosi, Kaspiy dengizi, Kuma va Manich daryolari bo'ylab o'tadi. Maydoni 43,4 mln. km² (Kavkaz bilan); shundan 8 mln. km² yarim orollar (Yamal, Taymir, Shukotka, Kamchatka, Koreya, Hindixitoy, Hindiston, Arabiston, Kichik Osiyo), 2 mln. km² dan ortig'i orollardir (Shimoliy Yer, Yangi Yer, Vrangel, Kuril, Saxalin, Yapon, Ryukyu, Tayvan, Xaynan, Malayya, Andaman, Shri-Lanka, Kipr). Osiyo dunyoda mutlaq balandliklari farq qiladigan katta qit'adir. Dunyodagi eng baland cho'qqi (Himolay tog'idagi Jomolungma cho'qqisi, 8848m), eng chuqur botiqlar – ko'l bo'lib qolgan botiqlar ham (eng chuqur joyi 1620 m bo'lgan Baykal ko'li, dengiz sathidan 392 m past bo'lgan O'lik dengiz), ochiq botiqlar ham (mutlaq belgisi – 154 m bo'lgan Turfan soyligi) Osiyodadir.

BMT qabul qilgan tasnifga ko'ra Osiyo quyidagi subregionlarga bo'linadi:

- ◆ Sharqiy Osiyo (Xitoy, Janubiy va Shimoliy Koreya mamlakatlari, Mongoliya, Yaponiya);
- ◆ G'arbiy Osiyo (Ozarbayjon, Armaniston, Bahrayn, Gruziya, Isroil, Iordaniya, Iroq, Yaman, Qatar, Kipr, Quvayt, Livan, BAA, Ummon, Falastin hududi, Saudiya Arabistoni, Suriya, Turkiya);
- ◆ Janubi-Sharqiy Osiyo (Buney, Sharqiy Timor, Vietnam, Indoneziya, Kambodja, Laos, Malayziya, Myanma, Singapur, Tailand, Filippin);
- ◆ Janubiy Osiyo (Afg'oniston, Bangladesh, Butan,

Hindiston, Eron, Maldiv, Nepal, Pokiston, Shri-Lanka);

♦ Markaziy Osiyo (Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston, O‘zbekiston).

Osiyoda 4,227 mln. aholi yashaydi (2012) va bu ko‘rsatkich yer yuzining 60,6 foiz aholisini tashkil etadi. XXR va Hindiston mamlakatlarining aholisi qo‘sib hisoblaganda butun dunyo aholisining 40 foizni tashkil qiladi. Mintaqadagi 7 davlat 100 mln. dan ortiq aholiga ega (yuqorida nomlari zikr qilingan mamlakatlardan tashqari – Indoneziya, Pokiston, Bangladesh, Yaponiya va Filippin).

Hozir Osiyoda etnik taraqqiyot jihatidan turli pog‘onada turgan mingdan ortiq xalqlar yashaydi. 1 mln. dan ortiq 90 xalq 2400 mln. kishidan iborat bo‘lib, butun Osiyo aholisining 97,4 foizini tashkil qiladi. Shulardan oltitasi 50 mln. dan ortiq, 21 tasi 10 mln. dan to 50 mln. ga yaqin aholiga ega bo‘lgan xalqlardir.

Qit’ada aholi notekis joylashgan bo‘lib, 1 km² dagi aholining o‘rtacha zichligi 87 kishini tashkil qiladi. Bu o‘rinda Yaponiya (1km²da 336 kishi), Livan (430 kishi), Koreya (493 kishi), Shri-Lanka (795), Hindiston (314). Janubiy va Markaziy Hindistonda-gi sohillar va yirik daryolarning vodiylari, Yaponiya-ning janubida, Gang daryosi bo‘yida va Braxmaputra etaklarida, Hindiston yarim orolining janubiy sohili, Mekong daryosi vodiysi, Yava orolida 1 km²da 1000 – 1500 kishi, ba’zi joylarda undan ham ko‘p kishi to‘g‘ri keladi. Shu bilan birga Markaziy Osiyorning ko‘p joylarida aholi juda siyrak. Cho’llarda (Rub-ul Xoli, Dashti Kabir, Taklamakon, Gobi) va Tibet, Himolay, Hindiqush tog‘larining baland joylarida aholi deyarli yashamaydi.

Osiyoda uch irq – mongoloid (xitoyliklar va boshq), yevropoid (G‘arbiy Osiyo xalqlari) va negroid (Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari) vakillari uchraydi. Osiyoning etnik tarkibi ham rang barangdir.

Mazkur qit'a xitoy, hind, tibet-mo'g'ul, Movaroun-nahr, Vavilion va boshqa ko'plab qadimgi sivilizatsiyalar vatani hisoblanadi.

Osiyoda yer yuzida keng tarqalgan har uch irq – mongoloid (xitoyliklar va boshqalar), evropoid (G‘arbiy Osiyo xalqlari) va negroid (Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari) vakillari ham uchraydi. Osiyoning etnik tarkibi ham rang barangdir.

Mazkur qit'a xitoy, hind, tibet-mo'g'ul, Movaroun-nahr, Vavilion va boshqa ko'plab qadimgi sivilizatsiyalar vatani hisoblanadi.

G‘arbiy Osiyo, Janubiy, Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyoning asosiy qismlarida insoniyat tarixining ilk davrlaridayoq odamlar yashagan. Quyi paleolit davrida Janubi-G‘arbiy Osiyoda, hozirgi tipdagi odam (*Homo sapiens*) qaror topgan. Osiyoning katta qismida odamlar yuqori paleolit va mezolit davrida yashay boshlagan. Osiyodan odamlar Amerika, Avstraliya va Okeaniyaga o'tgan. Osiyoda yevropoid, mongoloid, avstraloid irqlari kelib chiqqan. Aholining ko'p qismi 55,4 foiz mongoloid irqining turli guruhlariga kiradi. G‘arbiy Osiyo, Shimoliy Hindiston, Markaziy Osiyo xalqlari (o'zbeklar va tojiklar) yevropoid irqiga mansub. Bir qancha kam sonli xalqlar avstraloid irqi vakillaridir. G‘arbiy Sibir pasttekisligi, Janubiy Ural, Oltoy, Shimoliy Hindistondagi bir qancha xalqlar (130 mln. ga yaqin) yevropoid-mongoloid aralash irqiga mansub. Osiyo aholisining etnik tarkibi nihoyatda xilma-xil. Bu yerda ko'plab til oilalari va guruhlariga mansub bir necha yuz xalq yashaydi.

Osiyoda eng qadimiy ibtidoiy odam ajdodlaridan Yavadagi pitekantrop, Xitoydagi sinantrop odamlarıdır. Laos va Vietnam gominidlari g‘arbiy hududlardan bir mln. yillar muqaddam ko‘chib kelgan. 200 – 400 ming yillar avval yashagan paleoantrop (neandertal) vakillarining suyaklari Osiyoning ko‘p joylarida (masalan, Falastin va Iroqda) topilgan. So‘nggi paleolit va mezolit davriga mansub hozirgi irqlar shakllangan. Janubi-Sharqiy qismida avstraloidlar, Sharqiy Osiyoda Tinch okean mongoloidlari paydo bo‘lgan. Asli neolit davridayloq hozirgi tipdagi odamlar keng hududlarda joylashgan G‘arbiy va Janubiy Osiyodan Markaziy, Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyoga ko‘chgan va neandertaloid avlodlari bilan aralashib, hozirgi sharqiy etnoslar paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan. O‘scha davrdan boshlab hozirgi etnoslarning ajdodlari shakllana boshlagan.

Yevropoid irqining Old Osiyo va hind-pomir gruhlari qatoriga butun Janubi-G‘arbiy va Janubiy Osiyo, Arabiston, Arabiston yarim oroli va hozirgi Turkiyadan tortib to Afg‘oniston, Pokiston, Shimoliy Hindiston va Bangladesh xalqlarigacha kiradi. Maxsus armanoid guruhiga o‘zining katta burni va badanning serjunligi bilan ajralib turadigan Osiyo arablari, yahudiylar, armanlar, kurdlar va greklar kiradi. Yamanda armanoidlar bilan Afrikadan kelgan negroidlar aralashib, o‘ziga xos guruhni tashkil qiladi. Hind-pomir guruhiga eronlik (fors)lar, tojiklar, turkmanlar, ozarbayjonlar, pushtunlar va Afg‘oniston, Pokiston, Shimoliy Hindiston xalqlari kiradi. Yevropoid va avstraloid oralig‘ida paydo bo‘lgan «Janubiy Hind» yoki «dekan» irqiy tipi Janubiy Hindiston, Shri-Lankada uchraydi. Janubiy yevropoid va mongoloidlarning duraylashishi natijasida uyg‘urlar va boshqa turkiy elatlar, xitoy musulmonlari xuey (dungan)lar o‘ziga xos irqiy tipni hosil qilgan. Osiyo xalqlarining ayrim

yevropoid belgilari Birma va Indoneziya xalqining ba’zi elatlarida uchraydi. Qisman avstraloid irqining maxsus guruhini Shri-Lanka veddalari, Hindixitoy, Indoneziya va Janubiy Xitoyning ayrim mayda elatlari, pakana bo‘yli negritoslar (Janubi-Sharqiy Osiyodagi andamaliklar, malakkadagi semanglar va Filipindagi aetolar) tashkil qiladi. Yaponiyaning qadimiy aholisi hisoblangan aynlar ham o‘ziga xos tip hisoblanadi. Butun Sharqiy va Markaziy Osiyodagi mongoloidlar janubiy, sharqiy va Tinch okean guruhlaridan iborat.

Hozirgi Osiyoning etnolingvistik qiyofasi, asosan, miloddan avvalgi II mingyilliklardan boshlab shakllana boshlagan. O’sha davrda Kichik Osiyoning g‘arbida ellin tillari, sharqida kartvel va arman tillari, O’rta dengiz sharqida esa aramey tillari hukmronlik qilgan. Shimoliy Hindistonga Markaziy Osiyodan kelgan hind-oriy xalqlari Ganga tekisliklarida yashagan aholi bilan qisman aralashib, ularni butunlay siqib chiqarib (ayniqsa, dravid va munda tillarida so‘zlashuvchi xalqlarni) qadimiy Harappi madaniyati negizida yangi etnolingvistik guruhlarga asos solganlar. Eroniy tildagi xalqlar ham markaziy osiyolik etnoslar bilan mahalliy hind-dariy xalqi bilan aralashib, butun Eron va Afg‘onistonda, g‘arbda Mesopata-miyagacha, sharqda Shimoliy Hindistongacha tarqalgan. Yangi etnoslarni paydo qilgan Xuanxe vohasida dastlabki davlat yaratgan in va chjou qabilalari janub tomon tarqalib mahalliy tan va indoneziya qabilalari bilan aralashib qadimiy xitoy xalqining shakllanishi-ga sabab bo‘lgan. Mazkur etnik guruhlar milodning boshlanishi arafasida Hindixitoy yarim oroliga borib vet qabilalari negizida eng qadimgi Vietnam davlat birikmasi (Aulak)ni yaratgan. Hozirgi Manchjuriyadan oltoy til oilasiga old, janubdan indoneziya tillariga old xalqlarning Koreya va Yaponiyaga kelib

mahalliy tub aholi (Koreyada paleosiyoliklar, Yaponiyada, asosan, aynlar) bilan aralashib ketishi natijasida o‘ziga xos yangi etnoslarga asos solingan.

Osiyo etnolingvistik jihatdan qancha rang-barang bo‘lmasin, aholisining uchdan ikki qismi dunyoda eng ko‘p sonli bir tilda so‘zlashadigan etnoslarni tashkil qiladi (xitoy, hind, yapon, bengal, arab va forslar).

Osiyo mamlakatlari aholisining milliy tuzilishi va etnik xarakteriga qarab to‘rt guruhga bo‘lish mumkin. Birinchi guruhga milliy jihatdan bir xil bo‘lib, tub xalqi umumiy aholining 95 foizini tashkil qiladigan Yaponiya, Koreya, Bangladesh va ko‘pchilik Arab mamlakatlari kiradi. Ikkinci guruhga tub xalq butun aholiga nisbatan 70 foizni tashkil qiladigan Vietnam, Birma, Kambodja, Turkiya, Suriya, Iroq, Xitoy, Shri-Lanka, Singapur singari davlatlar kiradi. Uchinchi guruhga aholisining yarmidan ko‘pi tub xalq, qolgani boshqa turli etnoslardan iborat mamlakatlar kiradi (Eron, Afg‘oniston, Pokiston, Malayya, Laos). To‘rtinchi guruhga esa ko‘p millatli mamlakatlar kiradi. Masalan, bunday mamlakatlarda – Hindiston va Indoneziyada 150 dan ortiq, Filippinda 100 ga yaqin turli xalq va elatlar yashaydi. Ba’zi davlatlarning etnik tuzilishi shunchalik murakkabki, ayrim xalqlar bir necha mamlakatlarga bo‘linib ketgan. Masalan, kurdlar Turkiya, Eron, Iroq va Suriyada, belujiyalar Afg‘oniston, Eron va Pokistonda, panjobliklar Pokiston va Hindistonda yashaydilar. Butun Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari bo‘ylab yirik guruh bo‘lgan xitoy emigrantlari joylashgan.

Osiyo mintaqasida xitoy-tibet til oilasiga oid xalqlar butun aholining 40,2 foizini, hind-yevropaliklar 28,4 foizini, avstroneziya til oilasi 7,9 foizini, dravidlar 6,6 foizini, yaponlar 4,6 foizini, avstroosiy oilasi 3 foizini, oltoy oilasi 2,6 foizini (shu jumladan, turkiy tilda gaplashuvchilar 2,2 foizini), tay oilasi 2,4

foizini, koreyslar 2,3 foizini, semit-xamitlar 1,9 foizni tashkil qiladi. Oltoy til oilasiga oid turkiy, mo‘g‘ul va tungus-manchjur tillarida so‘zlashadigan etnoslar g‘arbda Bosfor bo‘g‘ozi va Marmar dengizidan tortib, sharqda Tinch okeanigacha cho‘zilgan hududlarda joylashgan.

Osiyoning xo‘jalik-madaniy tiplari ham juda qadim – tosh asridayoq paydo bo‘lib, tabiiy sharoitga moslashgan. Tog‘li va tog‘ etaklaridagi nisbatan qurg‘oq issiq hududlardagi aholi yuqori paleolit davarlaridan yirik hayvonlarga ov qilishdan mayda joni-vorlarni ovlashga va yemishli o‘simplik va mevalarni, ildizmevali ekinlarni terib-termachlashga o‘tadi. Bu madaniyatga xos ishlab chiqarish qurollari uzunchoq chaqmoq toshlardan sindirib olingan turli shakldagi yassi tosh parchalaridan iborat bo‘lgan. Janubi-Sharqiy Osiyoning namli tropik va subtropik hududlarida (Hindixitoy, Janubiy Xitoy, Malayziya) tosh qurollari qaraganda bambukdan yasalgan qurollar muhim rol o‘ynagan. Tabiatni issiq va namli changalzor (jungli)da yirik tosh qurollar ishlatilgan. Shimoliy qurg‘oq dasht hududlarda va qisman dengiz sohillarida (g‘arbda Eronning sharqida, Xuanxe vohasigacha) dasht hayvonlarini ov qilish, terib-termachilik va baliqchilik kabi xo‘jalik tiplari shakllana boshlagan, aholisi o‘troq va yarim o‘troq terimchi ham baliqchilarga, ikkinchidan daydi ovchilarga bo‘lingan. Sibirda bug‘uchilik va ovchilik asosiy xo‘jalik tiplari bo‘lgan.

Taxminan 10 ming yillar muqaddam Janubi-G‘arbiy Osiyo tog‘ etaklarida qadimiylar dehqonchilik paydo bo‘la boshlagan, mahalliy aholi yovvoyi o‘simpliklarni terib-termachlashdan parvarish qilishga, yovvoyi hayvonlarni ov qilishdan ularni xonakilashtirishga o‘ta boshlagan. O‘sha davrlardayoq butun Janubi-sharqiy Osiyoda eng qadimgi chopqi dehqonchiligi paydo bo‘la boshlagan. Keyinroq (mil. avv. VIII – V

mingyilliklarda) Eron, O'rta yer dengizi, Hindiston, Shimoli-Sharqiy Osiyo, Indoneziyada dehqonchilik o'choqlari paydo bo'ladi.

Miloddan avvalgi VII – VI mingyilliklarda Janubiy Osiyo, Hindixitoy, Xitoyda dehqonchilik va chrvachilik mustaqil xo'jalik sohasiga aylanib, sun'iy sug'orish, metallurgiya va savdo rivojiana boshlagan, sinfiy jamiyatlar paydo bo'la boshlagan. Keyingi davrda (ayniqsa, IV – II mingyilliklarda) bu yerda quldorlik tuzumiga asoslangan ilk davlatlar tuziladi, yozuv, ilm-fan, badiiy hunarmandchilik, monumental qurilish, haykaltaroshlik kabi sohalar rivoj topadi. Osiyo qit'asi ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, ayniqsa, sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik xo'jaligining takomillashuvi, har tomonlama ravnaq topa boshlagan shahar-davlatlarning paydo bo'lishi tufayli jahonning qadimiy madaniyat o'choqlaridan biriga aylanadi.

Mazkur madaniyat markazlari qadimgi davrda paydo bo'lib hozirgacha saqlanib kelgan. Iroqdagi dabdabali Bobil xarobalari, Hindistondagi Adjanta va Ellora ibodatxonalari, Maxendjodaro va Xarappi madaniyati, Suriyadagi kishini hayajonga soladigan Palmira vayronalari, Kambodja changalzor(jungli)lari-dagi afsonaviy Angkor-Vata ibodatxonalari, Nepal-dagi gumbazli Svayambunaxt va Bodiaxt muqaddas budda inshootlari va boshqa noyob obidalar bunga yorqin dalil bo'la oladi.

Mintaqada eng taraqqiy qilgan industrial davlatlar Xitoy, Koreya respublikasi va Yaponiyadir. 1990-yillar boshlarida "Osiyoning to'rt ajdari" nomini olgan Gonkong, Janubiy Koreya, Singapur va Tayvan kabi mamlakatlarning iqtisodiy gullab-yashnashi barqaror tus oldi. Chunonchi, Janubiy Koreya po'lat quyish va kemasozlik sohalarida bugungi kunda yetakchi o'rinda turibdi. Elektronika sohasi bo'yicha ham mazkur

mamlakat jahon bozorida yetakchi o'rinni egallab turibdi. Industrial bazaning yaratilishi rivojlanayotgan erkin mamlakatlarda iqtisodiy va siyosiy mustaqillikni mustahkamlaydi hamda ijtimoiy va madaniy taraqqiyotga ega bo'lgan yo'lni ochib beradi. Bunga Turkiya, Quvayt, Arab mamlakatlari, Indoneziya, Singapur, Hindiston va O'zbekiston misol bo'la oladi.

Osiyo aholisining hozirgi diniy qiyofasi qadimiy davrlarda, ayniqsa, o'rta asrlarda shakllangan. Hozirgi davrgacha yetib kelgan dinlarning ko'pchiligi (iudaizm yoki yahudiylik, zardushtiylik, induizm, jaynizm, buddizm, daosizm, konfutsiylik, nasroniylik, sintoizm, islom, sikxizm) Osiyoda paydo bo'lgan va keyinchalik butun jahonga tarqalgan. Masalan, miloddan avval shakllangan yahudiylik, yangi erani rasmiylashtirgan nasroniy dini, yoki o'rta asr boshlarida kirib kelgan islom dini ham paydo bo'lgan vatanidan tashqari juda ko'p mamlakatlarga, bir qancha qit'alarga yoyilib ketgan.

Dastlab milodning boshlarida Kichik Osiyo, Mespotamiya va Janubiy Arabistonda turli politeistik dinlar hukmron bo'lgan. Arabiston yarim orolining shimoli va markaziy qismlarida hatto urug'-qabilaviy shaklidagi dinlar ham saqlanib kelgan. Falastinda hukmronligini o'rnatgan yahudiylik (iudaizm) endigina monoteistik tusga kira boshladi. Eron, Afg'oniston, Markaziy Osiyo hamda Kavkazorti sharqida zardushtiylik dini tarqalgan. Hindistonda, ayniqsa, uning shimolida, braxmanizm dinini buddizm siqib chiqargan va Shri-Lanka (Seylon)da qaror topgan. Janubi-Sharqiy Osiyo va Malayya orollarida, asosan, turli mahalliy politeistik xarakterdagi dinlar, qisman oddiy urug'-qabilaviy ibodatlar tarqalgan. O'sha davrlarda Xitoyda ham har xil sinfiy jamiyatga xos mahalliy diniy e'tiqod, ayniqsa, ajdodlarga sig'inish muhim rol o'ynagan.

Milodning II ming yilligi oxirlariga kelib Old Osiyo deyarli musulmonlashgan. Nasroniy dini juda tor doi-rada (Kichik Osiyo, Armaniston, Kipr, qisman Suriya, Livan va Falastinda) saqlangan. Islom bu davrda asta-sekin zardushtiylikni ham yengib Eron, Sharqiy Kavkazorti, hozirgi Afg'oniston, Markaziy Osiyo va Hindistonning g'arbiy qismidagi mintaqalarga tarqaladi. Asli Hindistonning ko'pchilik hududida qadimiy yirik dinlardan braxmanizm islohotlashgan holda yangi nom (induizm) bilan tiklanadi. Shri-Lanka va Hindixitoyda buddizm o'z hukmronligini saqlab, Malayya arxipelagida buddizm bilan induizm keng yoyiladi. Xitoyda «uch din» tizimi (sanszyaobuddizm, konfutsiylik, daosizm), Koreyada mahalliy diniy e'tiqodlar bilan birga buddizm, nasroniylik va xitoy dinlari, Yaponiyada milliy din hisoblangan sintoizm bilan buddizm ildiz otgan. Buddizm Markaziy Osiyodan, hozirgi Sinszyan va Tibetga o'tgan va aynan shu yerlarda mustahkam asos topgan.

So'nggi ming yillikda Osyoning diniy qiyofasida bir qadar o'zgarishlar ro'y bergan. Masalan, Old va Markaziy Osiyo yana ham ko'proq musulmonlashgan, nasroniylik faqat Kipr aholisining ko'pchiligidagi saqlangan bo'lib, boshqa joylarda juda kamayib, Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari (Malayziya va Indoneziyagacha) va hatto Shimoliy Osiyo – Sibirgacha yetib boradi, Sinszyandan esa buddizmni siqib chiqaradi. O'z navbatida buddizm ham sharqqa tarqalib Hindixitoy va Tibetda o'z hukmronligini mustahkamlaydi. Hindistonda, asosan, induizm va islam, Yaponiyada sintoizm va buddizm o'z mavqeini saqlab qolgan.

Osiyo dinlari o'rta asrlarga kelib, asosan, shakllanib bo'lgan. Hozirgi davrda islomning shia mazhabi Eron, Iroqning janubiy qismida, zeydizm nomi bilan Yaman Arab respublikasida hukmron din hisoblana-

di. Sunniy mazhab butun Janubi-G‘arbiy va Markaziy Osiyo mamlakatlarida (Isroil, Livan va Kiprdan tash-qari) ko‘pchilik aholining diniy e’tiqodi hisoblanadi.

Afg‘oniston, Pokiston, Bangladesh, Malayziya va Indoneziya aholisining ham ko‘pchiligi musulmonlardir. Hindistonda (ayniqsa, Kashmir shtatida) va Xitoyda (Sinsiyan-Uyg‘ur muxtor viloyatida uyg‘ular, Nineya-Xuey muxtor hududida dunganlar) musulmonlar ko‘p. Maldiv orollarida, Shri-Lanka (mavrlar) va Birmada (arakanlar), Kambodja va Vietnamda (chama), Filippinda (moro) va Janubiy Tailandda ham qisman musulmonlar yashaydi.

Induizm, asosan, Hindiston, Nepal, Bangladesh va Shri-Lanka (taillar)da tarqalgan. Induizmning mazhabi sifatida ajralib chiqqan joynizm va sikkizm hindlarning milliy dinlariga aylangan. Hindistonda paydo bo‘lgan buddizm vatanni tark etib (xinayana mazhabi) hozir Birma, Tailand, Kambodja, Laos va Shri-Lankada, lamaizm shaklida Nepal, Butan, Mo‘g‘uliston va Tibetda hukmron din bo‘lib tanildi. Buddizmning mahayana mazhabi Xitoy, Koreya, Yaponiya va Vietnamga tarqalgan.

Nasroniy dini Filippinlar orasida hukmron bo‘lib, Livan, Janubiy Hindiston (Kerala shtati) va Indoneziyaning ba’zi joylariga qisman tarqalgan. Qadimiy dillardan zardushtiylik, mazdaizm, mitroizm qoldiqlari ayrim etnik guruhlarda, Turkiya, Eron, Iroq, Bombey va Gujaratda saqlangan. Dinning ta’siri qanchalik kuchli bo‘lmasin Osiyo qit’asining ko‘p mamlakatlarida qisman sekulyarizatsiya jarayoni ham ro‘y bermoqda.

27-§. G‘arbiy Osiyo xalqlari

G‘arbiy yoki Old Osiyo xalqlari katta tarixiy-etnografik hududni tashkil qiladi. Unda joylashgan 30 ga yaqin katta-kichik mamlakatlar juda keng hududi, ya’ni butun qit’aning taxminan 25 foizidan ortiq yerni egallaydi. Aholisi 240 mln. kishidan iborat yoki butun Osiyo aholisining 10 foizini tashkil qiladi. Ayrim mamlakatlarda aholi ro‘yxati mutlaqo o’tkazilmaganligi tufayli kishi soni ham taxminiy olinadi. Ma’lumotlarga ko‘ra, Turkiyada 77 mln. (2013-yil), Eronda 75 mln. (2013-yil), Afg‘onistonda 33 mln. ga yaqin (2011-yil), Iroqda 33 mln. (2012-yil), Saudiya Arabistonida 28 mln. (2010-yil), Yaman Arab Respublikasida 25 mln. (2012-yil), Birlashgan Arab Amirliklarida 8,6 mln. (2010-yil), Isroilda 7,6 mln. (2012-yil), Iordaniyada 6,4 mln. (2013-yil), Livanda 4,2 mln. (2007-yil), Quvaytda 2,8 mln. (2010-yil), Ummonda 2,9 mln. (2010-yil) kishi, Kiprda 1,1. mln. (2010-yil), Bahraynda 1,3 mln. (2010-yil) va Qatarda 1,9 mln. (2010-yil) aholi yashaydi. Mintaqaning taxminan 80 foiz aholisi Turkiya, Eron, Afg‘oniston, Iroq va Saudiya Arabistonida joylashgan.

Antropologik jihatdan G‘arbiy Osiyo xalqlari, asosan, yevropoid irqiga oid. Ularga xos belgilar: sochi va ko‘zi qora, badani bug‘doy rangli, burni o‘rtacha, labi kichkina yoki biroz qalinroq. Ayrim old osiyolik yoki armanoid tipidagilar bosh suyagi va burnining kattaligi (burgutsimon burunli), yuzi va badanining sermo‘yligi bilan ajralib turadi. Aksincha, o‘rta dengiz tipi yoki hind-pomir tipi kam mo‘y, mayin yuzliligi va nozik labi, burnining kichikligi kabi belgilari bilan farq qiladi. Birinchi, ya’ni old osiyo tipiga, asosan, turklar, o‘troq arablar, kurdlar, armanlar va yahudiylar, ikkinchisiga, ya’ni hind-pomir tipiga Afg‘oniston

Nemrut. Turkiya

xalqlarining ko‘pchiligi va qisman eron aholisi, uchinchi – o‘rta dengiz tipiga g‘arbiy turklar va ko‘chmanchi arablar kiradi. Ba’zi etnoslar (xazoriylar, turk va arablar) da qisman mongoloid, ayrim guruhlar (Janubiy Arabiston arablari)da negroid, Afg‘oniston va Eron bragunlarida avstraloid belgilari seziladi.

Mazkur mintaqada joylashgan 12 ta arab mamlakatlarida yashovchi xalqlar, qo‘shni Isroil, Turkiya

va Erondagi arablar semit tillarida so‘zlashadilar. Ammo adabiy va rasmiy davlat tilida so‘zlashadigan tiplar orasida farq bor, xalq ichida, asosan, uch sheva (Suriya, Iraq va Arabiston) mavjud bo‘lib fanda aniqlangan semit tipidagi G‘arbiy Osiyo aholisining 30 foizini tashkil qiladi. Eroniy tillarda forslar, push-tunlar, tojiklar, kurdlar, balujiylar, lurlar, baxtiyorlar, xazoriylar va boshqa ayrim etnik guruhlar so‘zlashadi. Ular butun aholining 40 foizga yaqin qismini tashkil etadi. 20 foizdan ortiq aholi turkiy til oilasiga mansub (turklar, ozarbayjonlar, o‘zbeklar, turkmanlar, qashqarlar va ayrim mayda guruhlar). Boshqa tillarda gapiradigan xalqlardan Kiprdagi greklar, ko‘p mamlakatlarda tarqoq holda joylashgan armanlar, gruzinlar, lazlar, hindlar va boshqa elatlar bir xil til oilasiga mansub vakillardir. Ammo G‘arbiy Osiyodagi hozirgi til turkumlarining bittasi ham mahalliy tub tillarga kirmaydi, semit-xamit, hind-yevropa va turk tillari kirib kelgunga qadar bu hududlarda uzoq o‘tmishda yo‘qolib ketgan qadimgi davlatlarning tillari tarqalgan edi. Shulardan tarixda ma’lumlari

shumer, elamit, cassit, lo'libey, kaspiy, kavkaz tillari-ga yaqin bo'lgan hatti, xurrit va urartu tillaridir.

Mazkur tillarning paydo bo'lishi, tarqalishi va joy-lashuvi bilan mahalliy xalqlarning etnogenezi va et-nik tarixi bevosita bog'lanib ketgan. Yuqorida qayd qilganimizdek, G'arbiy Osiyo jahonning eng qadimiy madaniyat o'choqlaridan biri bo'lgan. Falastinda mil. avv. IX – VIII mingyilliklarda dehqonchilik va chorvachilik rivojiana boshlagan. Mesopatamiya va G'arbiy Eronda mil. avv. IV – V ming yillar muqad-dam irrigatsiya dehqonchiligi paydo bo'lgan, Kichik Osiyo, Shimoliy Mesopatamiya va qo'shni vohalarda o'sha davrlarda metallurgiya bo'lganligi aniqlangan. Mil. avv. II – I ming yilliklarda yuqori madaniyatli mulkdorlik davlatlari – Arman yassi tog'ligi va Janu-biy Kavkazortida, Urartu, Mesopatamiyada, qadimgi Bobil podsholigi, G'arbiy Eronda Elam, Kichik Osi-yoda Xetta, Levantada Finikiya shahar-davlatlari, Janubi-G'arbiy Arabistonda Mani ham Saba va bosh-

Qadimgi Persopl xarobalari

qa davlatlar paydo bo'lgan. Ularda monumental binokorlik, badiiy hunarmandchilik, yozuv, fan va adabiyot rivojlangan. Finikiyaliklar yaratgan alifbo hozirgi yozuv tizimlarining negizidir. Bu yerda eng qadimiy monoteistik dinlar: nasroniy, iudaizm va islom shakllangan. O'rta asrlarda ham yuksak madaniyat yaratgan arab, xorazmiylar, saljuqiy va g'aznaviyalar kabi yirik davlatlar hukmronlik qilgan.

Hozirgi G'arbiy Osiyo xalqlarining ko'pchiligi ijtimiy-iqtisodiy jihatdan turli darajada tursa ham, tili va irqiy jihatdan farqlansa ham uzoq tarixiy davr ichida o'zaro yaqin munosabatda bo'lib, bir-birlariga o'tkazgan ta'siri natijasida madaniy-maishiy jihatdan umumiy xususiyatlarga ega bo'lib qolishgan. Etnik tuzilishi jihatidan Turkiya aholisi nisbatan ancha bir xil, uning 87 foiz, ya'ni 65 mln. dan ortig'i turklar 12 mln. kurdlar, qolgani mayda elatlar (yuryuklar, arablar, lazlar, gruzinlar, armanlar, adigeylar, turkmanlar, greklar va boshqalar)dir.

*Afg'oniston o'zbek
musiqachilar*

Mintaqada eng ko'p millatli mamlakatlar Eron va Afg'oniston hisoblanadi. Lekin Eron polietnik davlat bo'lsa-da, mamlakat aholisining etnik tarkibi borasida rasmiy ma'lumotlar berilmagan. Shunga qaramay, AQShda nashr qilinadigan «Dunyo faktlari

kitobi» ma'lumotnomasiga ko'ra, mamlakat aholisi forslar (61 foiz), ozorilar (16 foiz), kurdlar (10 foiz), lurlar (6 foiz), arablar (2 foiz), belujlar (2 foiz), turkman va turklar (2 foiz)dan tashkil topgan¹. Afg'onis-

¹ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields>.

Sulton Ahmad jo'me masjidi. Turkiya

tonda esa 30 ga yaqin xalq istiqomat qiladi. Mamlakatning janubiy va shimoli-sharqiy qismida eroniy tillarda so'zlashadigan, shimoli-g'arbida turkiy tillarda so'zlashuvchi xalqlar yashaydi. Mamlakat aholisining taxminan 39,4 dan 42 foizgacha qismini push-tunlar, tojiklar 27 dan 38 foizgacha, xazarlar 8 dan 10 foizgacha tashkil qiladi. Mamlakatdagi aholisi nufuziga ko'ra to'rtinchchi o'rinda o'zbeklar turadi va ular umumiyligi aholining taxminan 9,2 foizni tashkil qiladi. Shuningdek, Afg'onistonda aymoqlar, turkmanlar, belejlar ham istiqomat qilishadi va ular umumiyligi aholi nufuzini 4,3 – 0,1 foiz, 1 – 3 foiz yoki 0,5 – 2 foiz tashkil qilsa boshqa etnik guruhlar esa 1 foizdan to 4 foizgacha tashkil etadi¹.

Memorchiligi va turarjoylari. G'arbiy Osiyo xalqlari moddiy madaniyatining o'ziga xos xususiyati mahalliy tabiat va iqlim sharoiti bilan belgilanadi.

¹ <http://ru.wikipedia.org/wiki/Афганистан>.

Ammo barcha elatlarga xos umumiylar belgilari ham mavjud. Old osiyoliklarning asosiy qismi qishloqlarda istiqomat qiladi. Ba'zi qishloqlar qal'a ko'rinishida bo'lib, devor bilan o'ralgan. Qishloq markazida bozor, masjid, oshxona yoki choyxona joylashgan. Uylari, asosan, loydan, paxsa yoki somon aralashtirilgan guvaladan, xom yoki ba'zan pishgan g'ishtdan yoki betondan qurilgan. Ayrim tog'li hududlarda qo'rg'on shaklida toshdan tiklangan uylar ham uchraydi. Tomlari tekis, qamish va tuproq bilan yopilgan va somon aralash loy bilan suvalgan. Qadimgi madaniyat markazi hisoblangan yirik shaharlarda g'isht va toshdan qurilgan dabdabali ko'shk-ayvonlar, hashamatli saroylar, ajoyib arxitektura inshootlari qad ko'targan.

Turkiya hududida miloddan avvalgi va milodning ilk davrlariga taalluqli me'moriy yodgorliklar ko'p. Yunoniston, Vizantiya, Arab mamlakatlari, O'rta Osiyo davlatlarining me'moriy tajribalarini ijodiy o'zlashtirgan saljuqiylar va usmoniylar imperiyalari me'morlari muhtasham, go'zal binolar – hashamatli saroy, masjid, madrasa, maqbara, gumbazli hammom, go'zal favvoralar bunyod etgan. XV – XVI asrlarda me'mor Xoja Sinon (1490 – 1588) yangi kompozitsiyalar yaratib, hayratga sazovor 400 dan ziyod bino barpo etdi. Istanbuldagi Sulaymoniya masjidi, Ahmadiya masjidi, Salim masjidi ular orasida eng mashhurlaridandir. Usmoniylar imperiyasining inqirozi davri me'morchiligi mahobatliligi bilan ajralib turadi. XX asrning 20-yillari oxiridan shahar qurilishini rejali tarzda olib borishga kirishilgan, ayrim shaharlar (Anqara va boshqa shaharlar)ning bosh rejasи tasdiqlangan. 30-yillardan zamонавиј binolar qurish uchun xorijdan me'morlar jalb qilindi. Keyinchalik xalqaro tajribani milliy an'analar bilan uyg'unlashtirishga erishgan milliy kadrlar yetishdi. Makhalliy qurilish mahsulotlari industriyasi rivojlandi.

Ammo bu yerda uy-joylarning namunaviy loyihalari ommalashmadi. Katta shaharlarda mahobatli osmon-o'par binolar qurishga, me'morchilikda turli-tuman uslub va yo'naliishlarni joriy etishga kirishildi.

Eronda vodiylarda sinch qilib guvaladan qurilgan tekis tomli, bir xonali, oynasiz tuynukli fors xalq uylari keng tarqalgan. Paxsadan yoki xomg'ishtdan gumbaz shaklida qurilgan bir necha xonali uylar ham ko'p uchraydi. Janubda dehqon uylari toshdan yoki qamishdan qurilgan bo'lsa, shimolda gilyonlar va mozandaronliklar uyining tomi cho'qqaygan, somon yoki cherepitsali yog'och uylar ham quradilar. Tog'li hududlardagi kurdlar toshdan yoki xomg'ishtdan, o'rtasida ustunga o'rnatilgan somon va tuproq bilan yopilgan tuynuk tomli, devor oralig'iga taxmon yoki tokchalar qurilgan uylarda yashaydilar. Uyning o'rta-sida o'choq bo'lib, u muqaddas hisoblangan. Afg'onlarda va Qandahor hududida, yog'och yetishmasligidan gumbaz tomli, xomg'ishtli uylar uchraydi.

Uy jihozlari ijtimoiy sharoitga qarab har xil: o'ziga to'q oilalarda turli idish-tovoq, kigiz-gilamlar, zamonaviy uy-ro'zg'or buyumlari va mebellar, nochorroq xonadonlarda esa supa yoki taqir yerga to'shalgan chipta, bo'yra, ba'zan kigiz yoki palos, sopol yoki mis idishlar, tunuka va qumg'onlar, qovoqdan yasalgan buyumlar va savatlar bo'ladi. Alhol, turklarning an'anaviy intererida mebel mutlaqo yo'q. Yotib turadi-gan va ovqatlanadigan joyiga chipta (kosir) yoki palos to'shaladi, ko'rpa-yostiq taxmonda, kiyim-kechak sandiqda saqlanadi. Idish-tovoqlar o'choq yaqinidagi tokchaga terib qo'yiladi. Ovqat qozon osilgan temir sepoyada yoki o'choqda pishiriladi. Eronda va Afg'onistonda dehqonlar to'shak chiptada palos yoki jun ko'rpa yopinadilar, o'rtada o'choq (kursi), sovuqda sandal qo'yilib katta ko'rpa bilan yopiladi. Afg'onlarning uy-ro'zg'or buyumlari, idish-tovoqlari devorda qu-

rilgan taxmon va tokchalarda yoki ba'zan osma xur-junlarda saqlanadi. Ayrim o'troq aholi yashaydigan joylarda arqon to'rli yog'och karavot, ba'zan kursi va stollarni ham uchratish mumkin. Uyni kechasi yor-itish uchun qorachiroq yoki moychiroq ishlataladi. G'arbiy Osiyo aholisining 60 foizi qishloqlarda joy-lashgan bo'lsa-da, urbanizatsiya darajasi qit'aning boshqa qismiga nisbatan ancha baland. Ko'pchilik mamlakatlarning shahar aholisi 30 foiz, ayrim mam-lakatlarda esa undan ham yuqori foizni tashkil qiladi. Masalan, Isroilning 80 foiz, Turkiya, Quvayt, Qatar va Bahrayn aholisining 70 foizi shaharlarda yashay-di. Turkiya shahar aholisi jadal tarzda ko'payib borayotgan mamlakatlardan biri bo'lishi bilan birga shahar aholisi, asosan, yirik shaharlarda yashashadi. Misol uchun, Turkiyaning asosiy shaharlari bo'lgan Istanbulda 1990-yil 12,7 mln. aholi yashagan bo'lsa 2010-yilda 17,8 mln. aholi, mamlakat poytaxti bo'lgan Anqarada 1990-yilda 5,7 mln. aholi yashagan bo'lsa, 2010-yilga kelib aholi nufusi 6,4 mln. ga ko'paygan. Shu bilan birga mamlakat sharqida, ayniqsa, shimo-li-sharqda aholi soni birmuncha kamayib borayot-ganligini kuzatish mumkin. Misol uchun, Sharqiy Anatoliyada 1990-yil 235 ming kishi yashagan bo'lsa, 2009-yilga kelib 220 ming kishi istiqomat qilgan¹.

Afg'oniston va Yaman respublikasida shaharda yashaydigan aholi 10 foiz dan kamroqni tashkil qila-di. Bu holat mahalliy aholining moddiy hayotida, ayniqsa, uy qurish va jihozlanishi, kiyimi va ovqatiga o'z ta'sirini o'tkazgan. Shaharlarda, masalan, aholi zamonaviy dabdabali ko'shk va saroylar bilan birga ko'p qavatli, sanuzel va kommunikatsiya o'rnatilgan shinam kvartirali uylarda ham istiqomat qiladi.

Milliy kiyimlari. Mintaqada yashovchi xalqlar-ning kiyimlarida juda ko'p umumiylilik mavjud.

¹ http://lwowich.ucoz.ru/statja_pro_turciya.pdf.

Erkaklari ko‘ylak va keng ishton, ustidan engsiz nimcha yoki chakmon kamzul, chopon, qishda po‘stin, boshlariga do‘ppi, teri telpak yoki salla, arablar kufiya kiyadilar. Oyoq kiyimlari etik, maxsi-kavush yoki sandaldan iborat bo‘lib, ba’zan ko‘proq oyoq yalang ham yuraverishadi. Ayollari keng ko‘ylak va shalvar shaklidagi to‘piqqacha lozim, boshlariga ro‘mol yoki shol o‘rashadi, ayrimlari esa (Eron va Afg‘onistonda) tashqariga chiqqanda yuzlariga paranji yoki chodir yopinib yurishadi. Ular kiyimlari, ko‘ylaklariga turli taqinchoqlar, qo‘l va quloqlariga bilaguzuk, sirg‘alar osishadi. G‘arbiy Osiyo mamlakatlarida an‘anaviy-milliy kiyimlar shahar aholisida juda kam saqlangan, asosan, zamonaviy Yevropa kiyimlari kiyiladi. An‘anaviy kiyimlarni qishloq va tog‘li joylarda ko‘proq kuzatish mumkin.

Taomlari. G‘arbiy Osiyo xalqlarining taomlari ham ularning tabiiy-geografik sharoiti, tarixiy xususiyati va xo‘jalik faoliyatiga qarab farqlanadi. Tarixiy-ijtimoiy jihatdan bir-biriga yaqin bo‘lgan Eron, Turkiya va Afg‘oniston o‘troq aholisining etnik va diniy munosabatlarida ham anchagina umumiyliliklar mavjud. Bu holat ularning taomlarida ham o‘z ifodasini topgan. Ammo o‘troq aholi bilan ko‘chmanchi yoki yarim ko‘chmanchi aholining taomlari bir-biridan farq qiladi. Barcha etnoslarning taomlari nihoyatda rang-barang bo‘lsa-da, dehqonlarning har kungi ovqati, asosan, non, sabzavot va sut mahsulotlaridan iborat. Non mahsuloti, masalan, turk dehqonlarida umumiy taomning to‘rtadan uch qismini tashkil qiladi. Eron va Afg‘oniston dehqon aholisining ham asosiy oziq-ovqati nondir. Afg‘onistonning ayrim tog‘li joylarida nonni bug‘doy, arpa, ba’zan makka yoki suli unidan, quritilgan tut tolqonidan pishiradilar.

Non yopilishi (o‘troq aholi, asosan, tandirda, ko‘chmanchi elatlar o‘tga qo‘yilgan tunuka (sajda) shakliga

Turk taomlari

qarab farq qiladi. Eng keng tarqalgan xamir taomlar uchun turli yarim tayyor mahsulotlar tayyorlanadi, ayniqsa, an'anaviy ugra (reshta) kesilib, oftobda qu'ritilib, maxsus xaltalarda yoki ko'zada saqlangan. Don yormasi yoki undan har xil bo'tqa (masalan, turklarda bulg'ur, do'lma) yoki kurdlarda bug'doy bo'tqasi (savor, xarisa, samani) keng tarqalgan. Bo'tqani yog', go'sht, piyoz va sarimsoq bilan pishiradilar. Umuman yorma an'anaviy taomlarning asosini tashkil qiladi. Muqaddas don hisoblangan guruchdan ikki xil palov pishiriladi: qaynatilgan suvga tuz bilan guruch solib, pishgandan keyin eritilgan sariyog' solib damlanadi yoki sovuq suvga guruch, tuz va yog' qo'shib birga qaynatiladi. Guruch pishib chiqqandan keyin pishirilgan go'sht yoki tovuq, maxsus tayyorlangan sarimsoqli go'sht, ziravor va piyoz qayla qo'shiladi. Sut mahsulot-

lari ham ko‘p iste’mol qilinadi. An’anaviy go‘shtli tao-mlardan eng qadimiyлari qo‘llama, tandirkabob yoki qo‘yikabob (qo‘yni so‘yib terisi bilan qo‘rda pishirish), chevirma kabob, shish kabob, qiyma kabob, burbel (qo‘y go‘shtini suv va qatiq bilan qaynatish), har turli qovurmalar. Suyuq ovqatlardan bir necha xildagi sho‘rva (turkcha cho‘rbo, forscha obgo‘sh) keng tarqal-gan bo‘lib, unga, asosan, non to‘g‘rab iste’mol qilinadi. Turli sabzavotlar (pomidor, bodring, rediska, piyoz, sarimsoq, qalampir va hokazo) xom va pishgan holda, yangi va quruq mevalar (olma, o‘rik, nok, uzum, anjir, shaftoli, xurmo va hokazo) ko‘p iste’mol qilinadi. Choy va kofe asosiy ichimlik hisoblanadi. Bayramlarda dasturxonga turli shirinliklar (holva, shakarli bodom, yong‘oq yoki xurmoli pecheniy, har xil mevali murab-bolar) qo‘yiladi. Mehmon kutganda dasturxonda non serob bo‘lishi shart, aks holda non kam bo‘lsa, meh-monga hurmatsizlik hisoblanadi. Sohillarda, ko‘l va daryo bo‘ylarida yashaydigan aholi turli baliqlardan har xil taomlar pishiradi, dengiz toshbaqasi va uning tuxumini ham iste’mol qiladilar. Afg‘onlar marinka balig‘ini qo‘y yog‘ida sixda kabob qilib pishirib yey-dilar, ba’zan qiltiriqlaridan ajratib qo‘y go‘shti, piyoz, tuxum, har xil yemishli ildizlar bilan aralashtirib taom tayyorlaydilar.

O‘troq arablarning an’anaviy taomlari, ko‘chman-chi aholinikiga yaqin bo‘lsa-da, nisbatan biroz farq qiladi. Dehqon (falloh)ning har kungi taomi o‘simlik va sut mahsulotlari: non, bedil va qatiq. Non har bir oilada haftada ikki marta yopiladi. Ko‘pchilik dehqon hovlisida balandligi 60 sm li gumbaz shaklida quril-gan tandirda taxminan diametri 30 – 35 sm keladi-gan qalin non yopiladi. Nonni bug‘doy, arpa, ba’zan makka yoki oq jo‘xori (durra) unidan tayyorlanadi. Yamanliklar hatto bug‘doy, durra, arpa va yosmiq uni aralashmasidan ziravor qo‘shib qora non (kidam-adi)

Arab taomlari

yopadilar. Ular nonni muqaddas hisoblab isrof qilishni katta gunoh, deb biladilar. Suriyalik, livanlik, iordanlik yoki Saudiya Arabistoniga aholisi bo'tqani bug'doy yormasidan, yamanliklar durra yormasidan qaynatib, tomda quritib burgul tayyorlab olishadi. Odatda, burgul bo'tqasi qayla, eritilgan mol yoki o'simlik yog'i va qatiq bilan iste'mol qilinadi.

Arab dehqonlari badaviylardan ham kamroq go'sht iste'mol qiladilar. Go'shtli taomlar, asosan, bayramlarda, tantanali kunlarda pishiriladi. Bunday vaqtida arablarning sevimli taomlaridan kubba (go'sht yoki baliq bilan ziravorli pishirilgan varaqi), ustiga go'sht solingan burgul bo'tqasi, har xil kaboblar, palov (qaynatilgan guruch ustiga maxsus tayyorlangan mayiz, qovurilgan qo'y go'shti bilan dasturxonga tortiladi), barag-do'lma, sabzavotdan qiyma solingan do'lma, go'sht, pomidor va baqlajon bilan bamiya va ziravor solib tayyorlanadigan marag, maxallibi, maxshi (qiy-

ma, guruch, har xil o‘t va ziravor bilan pishiriladigan mayda qovoq) va boshqa taomlar dasturxonni bezaydi. Yozda va kuzda arablar har xil sabzavot (qovoq, loviya, pomidor, baqlajon, bodring, piyoz, sarimsoq, qalampir, ismaloq, karam kabilar), turli meva (xurmo, uzum, o‘rik, olxo‘ri, anor, olma, anjir, bodom), qovun, tarvuz iste’mol qiladilar. Barcha oilalarda xurmo eng asosiy va kundalik taom hisoblanadi. Undan yuzga yaqin taom tayyorlash mumkin. Kundalik ovqatga qo’shiladigan zaytun ham turli xilda tayyorlanadi. Zaytun yog‘i arablarning fikricha, juda foydali hisoblanadi. Shuning uchun uni ovqat bilan yoki non botirib iste’mol qiladilar, ba’zan ichiladi ham. Suriya, Iroq, Yaman va Saudiya Arabistonida kunjit va paxta yog‘i ham iste’mol qilinadi. Arablarda kofe, choy, xunaynu keng tarqalgan ichimliklardir. Arab mehmondo’stligini ifodalaydigan asosiy ichimlik kofe (qahva). Kofening eng oliv sorti o’stiriladigan Yamanda kofe tayyorlash ham katta san’at hisoblanadi. Uzum sharbatini iste’mol qilish qadimi davrlardan qolgan bo‘lib, hatto uni madh etish adabiyotning maxsus janri sifatida qabul qilingan.

So‘nggi 80 yil ichida Turkiya ma’naviy va madaniy hayotida katta o‘zgarishlar yuz berdi. XX asrning 20-yillaridayoq Mustafo Kamol Otaturk islohotlari natijasida ko‘p xotinlilik man qilingan, ayollar erkaklar bilan birga saylash va saylanish huquqiga ega bo‘lgan, fuqarolik nikohi qabul qilingan. Shaharlarda ayollar ishlab chiqarishga jalg etilgan, ularning davlat ishlarida, ijtimoiy, ilmiy va madaniyat sohalarida salmog‘i ortgan. O‘g‘il tug‘ilishi oilada katta bayram (o‘g‘il holvasi), unda qarindosh va qo’shnilarni chaqirib holva va sharbat tayyorlab mehmon qiladilar.

G‘arbiy Osiyo xalqlarining ijtimoiy turmushida ja-moatchilik an’analari bir qadar mustahkam saqlangan. ularning butun ijtimoiy hayoti jamoa to‘planadi-

gan maxsus maydonlarda yoki hovlilarda, ko‘chalar-da va bozorlarda o‘tadi. Eron va Turkiyada hammom, Arab mamlakatlarida qahvaxona o‘ziga xos ijtimoiy klub vazifasini bajaradi. Bu yerda erkaklar to‘planib bo‘sh vaqtlarini qahva, choy ichib suhbatda o‘tkaza-dilar.

Ma’naviy madaniyatida barcha elatlar o‘rta asr-lar davomida shakllanib kelgan arablar va mahal-liy xalqlarning o‘zaro ta’siri ostida umumiylardan an’analarni hozirgacha saqlab kelmoqda. G‘arbiy osiyoliklarning ko‘pchiligi (turklar va kurdlardan tashqari) arab alifbosini qabul qilgan, tillarida arab so‘zlarining ta’siri juda kuchli, o‘quv tizimi, adabiyot, tasviriy san’at islom g‘oyalari va aqidalari talabiga moslashgan. Ammo har bir etnos o‘ziga xos juda boy madaniy an’anaga ega, qadimiy ajoyib adabiyot va san’atning turli janrlari, arxitektura va badiiy hunar-mandchilikning go‘zal, noyob namunalarining ijodkoridir. Jahonga tarqalgan «Ming bir kecha» ertaklari, Xo‘ja Nasriddin latifalari, Go‘ro‘g‘li nomi bilan bog‘liq tarixiy dostonlar, mashhur «O‘g‘uznomalar» (XI – XII asrlar) va nasihatgo‘y donishmand Ko‘rkud rivoyatlari, xalq baxshi (o‘zan)larining ajoyib san’ati sho‘x laparlar (turkcha mani), satirik (toshlama) va lirik (turku) ashulalar, eronliklarning misli yo‘q mumtoz she’riyati (Firdavsiy, Umar Xayyom, Hofiz, Sa’diy kabi buyuk siymolarning asarlari), afg‘onlarning har-biy raqslari (atan) va eronliklarning boy repertuarli xalq teatri, qadimiy an’anaga ega sharq musiqasi va tomoshalari umuminsoniyat madaniy xazinasi ning durdonalariga aylangan. Xalq ijodida rang-ba-rang jozibador kuy va o‘yinlar alohida o‘rinni egal-laydi. Buyuk san’at namunalariga aylangan qadimiy an’analarni o‘zida mujassamlashtirgan o‘rta asrlarda yaratilgan osmono‘par dabdabali ko‘shk va saroylar, go‘zal masjid va maqbaralar, bog‘u chamanlar hozir-